

НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОРІВНЯЛЬНОЇ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ СУДОВОГО ПРЕЦЕДЕНТУ Й СУДОВОЇ ПРАКТИКИ У ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ ТА ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ

SCIENTIFIC RESEARCH OF COMPARATIVE THEORETICAL AND LEGAL CHARACTERISTICS OF JUDICIAL PRECEDENT AND JUDICIAL PRACTICE IN LEGAL SYSTEMS AND HISTORICAL BACKGROUND OF EMERGENCE

Петрова Н.О.,
*старший викладач кафедри міжнародних відносин
Сумського національного аграрного університету*

Клецова Н.В.,
*кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародних відносин
Сумського національного аграрного університету*

Калюжна С.В.,
*старший викладач кафедри міжнародних відносин
Сумського національного аграрного університету*

У статті здійснено порівняльно-правовий аналіз та надана теоретико-правова характеристика судового прецеденту та судової практики з урахуванням відмінних особливостей історичних передумов і поступального розвитку романо-германської й англо-американської правових сімей. Виявлено посилення значення судової практики як джерела права в романо-германській правовій сім'ї, зокрема у правовій системі України. Встановлено, що з ухваленням Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» № 3477–IV від 23 лютого 2006 р. (далі – Закон № 3477–IV) останнім часом судова практика набуває більшого значення: суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

Проаналізовано наукові позиції вчених щодо сутності понять «судова практика» та «судовий прецедент», їх співвідношення. Сутність правових явищ судової практики та судового прецеденту досліджено з урахуванням співвідношення понять «форма права» і «джерело права». У процесі теоретико-правового дослідження встановлено взаємозв'язок та підстави для розмежування понять «судова практика» та «судовий прецедент», насамперед залежно від віднесення правової системи до певної правової сім'ї, зокрема стосовно різниці у структурі судових рішень, пошуку правила (*ratio decidendi*), що є зразком для вирішення аналогічних справ, створення судового прецеденту, насамперед у судах, у правових системах англо-американської правової сім'ї.

Під час дослідження встановлено, що, загалом, судовий прецедент є джерелом та формою права, зразком для вирішення аналогічної справи, створює нову норму права. Судова практика є джерелом права, проте не набуває офіційної норми права, яка повинна б мати зовнішню форму вираження та бути загальнообов'язковим правилом поведінки, мати загальний характер, як, наприклад, нормативно-правовий акт у романо-германській правовій сім'ї чи судовий прецедент в англо-американській, що виступають у зазначених типах (сім'ях) правових систем відповідно формою та належним джерелом права.

Ключові слова: судовий прецедент, судова практика, форма права, джерело права, правотворчість.

In the article was provided a comparative legal analysis and was provided a theoretical and legal characteristic of judicial precedent and judicial practice with taking into account the distinctive features of the historical background and the progressive development of the Romano-Germanic and Anglo-American legal families.

The importance of judicial practice as a source of law in the Romano-Germanic legal family, including in the legal system of Ukraine, have revealed.

In the article is established that with the adoption of the Law of Ukraine "On Enforcement of Decisions and Application of the Case Law of the European Court of Human Rights" № 3477–IV of 23 February 2006 (hereinafter – Law № 3477–IV) recently judicial practice is becoming more important: consideration of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (hereinafter – the Convention) and the case law of the European Court of Human Rights as a source of law.

The scientific positions of scientists on the essence of the concepts "judicial practice" and "judicial precedent", their relationship are analysed.

The study of the essence of the legal phenomena of judicial practice and judicial precedent took into account the relationship between the concepts of "form of law" and "source of law". In the course of the theoretical and legal research, the relationship and grounds for distinguishing between the concepts of "judicial practice" and "judicial precedent" were established, first of all, depending on the classification of the legal system to a certain legal family, in particular, the difference in the structure of court decisions. Rules (*ratio decidendi*), which is a model for resolving similar cases, creating a precedent, especially in the courts in the legal systems of the Anglo-American legal family.

The research have found that, in general, judicial precedent is a source and form of law. Judicial precedent is a model for resolving a similar case and creates a new rule of law. Judicial practice is a source of law, but does not acquire an official rule of law, which should have an external form of expression and be a mandatory rule of conduct, which should have a general character, such as a legal act in the Romano-Germanic legal family or judicial precedent in the Anglo-American legal family, that is acting in these types (families) of legal systems, respectively, in the form and appropriate source of law.

Key words: judicial precedent, judicial practice, form of law, source of law, law-making.

Постановка проблеми. Процес здійснення судової реформи в Україні вказує як на численні результативні досягнення, так і на певні додаткові вектори вдосконалення. Насамперед варто звернути увагу на посилення інтеграційних процесів, що дозволяє зазначити зближення не тільки правових систем, а й правових сімей. Такі окремі елементи конвергенції зумовлені, зокрема, посиленням ролі судової практики, судового прецеденту

у правових системах романо-германської правової сім'ї. Тому актуальне дослідження взаємозв'язку та співвідношення понять судової практики та судового прецеденту, їхнього значення для правотворчості у правовій системі України крізь призму міжнародної інтеграції на основі досвіду їх застосування в закордонних правових системах з урахуванням історичних передумов їх формування та розвитку.

Питання дослідження сутності судового прецеденту, судової практики, їх співвідношення, історичних передумов їх виникнення вивчали вітчизняні та закордонні вчені: Т. Анакіна, О. Дашковська, В. Завидняк, О. Кізлова, М. Козюбра, Б. Квятковська, А. Марченко, Л. Матвеева, Л. Ніколенко, Ю. Попов, В. Ротань, І. Самсон, О. Скакун, Н. Слотвінська, І. Спасибо-Фатєєва, Ю. Тополь, Н. Чубоха, А. Ярема й ін.

Водночас, з огляду на різноплановість і глибину проведених досліджень, окремого аналізу потребує дослідження порівняльної теоретико-правової характеристики судового прецеденту та судової практики у правових системах на підставі теоретичних досліджень, а також відмінних особливостей історичних передумов та поступального розвитку романо-германської й англо-американської правових сімей, що і стало **метою** статті.

Серед теоретико-практичних вітчизняних досліджень останнім часом зазначаємо посилення уваги до питання можливості застосування судового прецеденту в національній правовій системі, хоча в Україні судовий прецедент не є офіційним джерелом права.

Варто зазначити, що судовий прецедент в сім'ї континентального права має інше значення, ніж у країнах загального права. Тобто в межах кожної правової системи склалося власне уявлення про сутність судового прецеденту, його роль у регулюванні суспільних відносин через історичні, національні, державно-правові й інші причини [1, с. 9].

Під час розгляду поняття та сутності судового прецеденту варто зазначити, що судовий прецедент є провідним джерелом права саме у правових системах англо-американської правової сім'ї. Так, судовий прецедент створює норму права, яка має зовнішню форму вираження в ньому як у джерелі права. Навпаки, у країнах романо-германської правової сім'ї судовий прецедент не визнається джерелом права, хоча останнім часом спостерігається його активне застосування в багатьох країнах, слугує засобом заповнення прогалин і подолання суперечностей, які існують в національних правових системах [2, с. 162]. Адже система права у країнах романо-германської сім'ї відрізняється нормативною упорядкованістю і структурованістю джерел, стійкими демократичними правовими принципами, забезпеченням сувороті юридичної техніки. Джерела романо-германського права мають свої особливості, які пов'язані, з одного боку, з концепцією закону у країнах цієї сім'ї правових систем, суть якої полягає у пріоритеті закону перед всіма іншими джерелами права, а з іншого боку, з невизначеністю і внутрішньо суперечливим статусом прецеденту в системі романо-германського права. Ці невизначеність і суперечливість виявляються у визнанні судового прецеденту як джерела права в одних країнах романо-германської сім'ї правових систем і невизнанні в інших [3].

Тобто, незважаючи на панівний характер основного джерела права – закону, порівняно з іншими джерелами права у правових системах романо-германської правової сім'ї, спостерігається активне застосування судового прецеденту, що має дещо іншу сутність, ніж у країнах загального права, що пов'язано насамперед з історією розвитку англійської судової системи, яка проіснувала в її основному вигляді дотепер, що належить до періоду після нормандського завоювання Англії, яке відбулося в 1066 р. Починаючи із XII ст. відбувався процес утворення специфічної правової системи, що дістала назву «загальне право». Загальне право, що спершу було народним звичаєм, сприймали і запам'ятовували судді і неюристи, які здійснювали правосуддя. На початку XIII ст. «укази» були настільки численні, що це зумовило появу збірника «Ресстр указів», який являв собою неофіційний довідник із загального права і постійно доповнювався новими указами. Королівські укази із судових справ у XII–XIII ст. відіграли значну роль в утворенні англійського «загального права», але основним його джерелом залишалися

рішення королівських судів [4, с. 172]. Отже, загальне право можна визначити як судову практику королівських судів, що закріплювалася в судових протоколах, де також зазначалися і посилання на справи, що містилися в них, підтверджувала наявність того або іншого правила або принципу в англійському праві [5, с. 14].

На початку XVI ст. з'явилися спеціальні майстри, що опікувалися зберіганням та веденням архіву розгляду справ, проте рішення затверджувалися виключно самим канцлером. Особливістю судових справ було те, що процес у справі в суді канцлера здійснювався вільно, а тому виникла можливість для створення нових правил розгляду та форм захисту порушених прав. Лорд-канцлер керувався лише загальними уявленнями про корисне і справедливе. Значний вплив на ці уявлення мало церковне право, зокрема римське право, що набуло на той час широкої популярності та почало викладатися в університетах.

Починаючи з 1616 р. норми права справедливості стали набувати більшої юридичної сили, ніж норми загального права, адже йому надавали пріоритет у колізійних питаннях. Нині в разі колізії норм загального права і права справедливості застосовуються норми права справедливості. Право справедливості (Equity law), як визначено у «Великому юридичному словнику» за редакцією А. Сухарева, – це частина прецедентного права, що складається із сукупності рішень і правил, що вироблялись практикою суду Канцлера [6, с. 523].

Такий характерний історичний розвиток і особливості, що притаманні англійському праву, стали причиною посилення різниці в сучасних правових системах, де право англо-американської правової сім'ї визначається суддями і є методом врегулювання суспільних відносин. Окрім того, загальне (прецедентне) право характеризується тим, що воно не має поділу на приватне і публічне, як у романо-германській правовій сім'ї, для нього характерний поділ права на загальне право і право справедливості.

Варто зазначити, що в теорії права розрізняють два види правового прецеденту: адміністративний, який створюється органами виконавчої влади, і судовий, який створюється органами судової влади, зазвичай вищими судами держави. Суть юридичного прецеденту полягає в тому, що рішення державного судового або адміністративного органу, що було раніше ухвалено, з конкретної юридичної справи має силу правової норми (загальнообов'язкове правило поведінки) під час подальшого вирішення аналогічних справ [7, с. 11], тобто є зразком для вирішення справ у суді. Сучасна вітчизняна правова наука визначає судовий прецедент як джерело права, що становить собою судові рішення в конкретній справі, у якій сформульовано правило (ratio decidendi), що є зразком для цього або іншого суду для вирішення аналогічних справ [2, с. 162].

В англо-американській правовій сім'ї обов'язковість судового прецеденту пояснюється концепцією stare decisis, яка зобов'язує дотримуватися прецедентів, містить необхідну частину, обов'язкову до виконання (ratio decidendi) і є частиною судового рішення, або сутність правової позиції судді, містить правову норму, на підставі якої ухвалюється рішення, та похідну частину – obiter dictum, що не є обов'язковою, а є поясненням правової позиції суду, що сформульовано «між іншим». Адже з погляду доктрини англійського прецеденту обов'язковим є не рішення, а норма права, що в ньому закріплена; єдиною, обов'язковою є тільки сутність рішення (ratio decidendi) [8, с. 153]. Очевидно, таке загальнообов'язкове правило створюється не за зразком континентальної норми права (гіпотеза – диспозиція – санкція), а шляхом формулювання аргументації, з якої виводяться правило, принцип, підхід (ratio decidendi), застосування якої привело до вирішення справи тим чи іншим способом за даних конкретних обставин. Рішення, що створює таким чином нове правило, має застосовуватися в частині ratio decidendi

нижчими інстанціями (вертикальна дія прецеденту) або тим самим судом чи іншими судами того самого рівня (горизонтальна дія прецеденту) під час вирішення «аналогічних» справ [9, с. 352]. Тобто важливе дотримання критерію ієрархічності судів. Отже, визначальним для судового прецеденту в англо-американській правовій сім'ї є знаходження суддею і дотримання саме *ratio decidendi* як складової частини судового рішення, а також дотримання прецеденту відповідно до ієрархії судів [10, с. 120].

У континентальній правовій сім'ї дія судового прецеденту забезпечується доктриною *jurisprudence constante* – доктриною усталеної судової практики [11]. Це означає, що прецедент у правових системах, що належать до романо-германської правової сім'ї, можна виявити та простежити через судову практику. До того ж термін «судова практика» не вживається в загальній системі права. Зазначимо, що поняття «судовий прецедент» та «судова практика» підлягають суттєвому розмежуванню їхньої сутності. Так, в Україні, за словами Д. Гудима, не обов'язково треба розглядати прецедент у так званому класичному розумінні, пов'язуючи його із джерелами права в англосаксонській правовій системі. Одним із видів судових прецедентів у теорії права виділяють прецедент-тлумачення. Так, Верховний Суд, виходячи з обставин конкретної справи, суті спірних правовідносин і змісту позовних вимог, надає зразок тлумачення нормативного припису. Цей зразок згідно із принципом *stare decisis* («стояти на вирішеному») є обов'язковим для врахування судами нижчих рівнів під час вирішення аналогічних справ. Єдиної думки в науковій спільноті стосовно того, чи створює таке тлумачення новий нормативний припис, немає [12]. Виходячи із цього наведеного твердження, такого роду тлумачення норма права не створюється, хоча й передбачається можливість такого створення.

Згідно з доктриною *stare decisis*, значення має навіть одне прецедентне рішення. У країнах континентального права зазвичай потрібна консолідована й узгоджена низка судових рішень із певного питання (стала судова практика, *jurisprudence constant, ständige Rechtsprechung*) для того, щоб певна позиція мала значення. Звичайно, це не перешкоджає чинності рішення, коли верховний суд ухвалює його вперше у відповідному юридичному питанні, практика щодо якого ще не усталилася. Загальноприйнятим фактом є відсутність формули, відповідно до якої можна визначити момент, від початку якого судова практика може вважатись усталеною. Багато верховних судів у країнах континентального права на тепер уповноважені відбирати справи з метою встановлення стандартів, які мають застосовуватися в подальших справах [13], тобто бути авторитетною судовою практикою, без окремо створеного правила поведінки.

Для розмежування понять «судова практика» та «судовий прецедент» варто звернутися до сутності понять джерела та форми права. В юридичному словнику-довіднику визначено, що форма права – спосіб внутрішньої організації, а також спосіб зовнішнього вияву правових (юридичних) норм, який засвідчує їхню державну загальнообов'язковість [14, с. 674]. Н. Чубоха встановила, що термін «джерело права» має вживатися тоді, коли розглядають причини, умови й інші чинники, що спонукають до встановлення певних правил поведінки і мають вплив на формування змісту правових норм [15].

Так, коли говорять про джерела права в юридичному (формальному) розумінні, то мають на увазі різні форми (способи) зовнішнього вияву, об'єктивації правових норм, нормативної державної волі. Тільки в цьому сенсі «джерела права» розглядають як спеціальний юридичний термін, що вживається на позначення зовнішніх форм вираження юридичних норм. Під цим терміном розуміється не те, що зумовлює саме існування права, а форма, у якій існують правові норми, тобто те, звідки ми черпаємо юри-

дичні норми. Із цього погляду всі форми права є джерелами, але не кожне джерело права набуває якостей офіційної норми права. Для того, щоб джерело права набуло якостей державної обов'язковості і загальності, необхідне його офіційне визнання, тобто санкціонування органами правотворчої влади [16].

Отже, постає питання про можливість суддів виступати в ролі створювачів правової норми в романо-германській правовій сім'ї, зокрема у правовій системі України. Так, І. Спасибо-Фатєєва визначає, що застосовуванням норми законодавства для вирішення конкретного спору суд створює норму права. У свою чергу, це сприяє уніфікації підходів до вирішення судами спорів, надає значущості рішенням судів як інститутів, здатних ухвалювати рішення, керуючись принципами права, і тим самим виносити справедливі рішення. Такі дії суддів свідчать про те, що вони своїми рішеннями створюють правові норми [17, с. 54].

В. Завидняк ставить запитання: «Наскільки коректно говорити про судову практику як про форму права й отожднювати її з поняттям «судовий прецедент». Судова правотворчість має місце фактично або юридично, але водночас така діяльність у формі судового прецеденту не визнається в Україні» [18, с. 165]. Розмірковуючи щодо віднесення судової практики до форм чи джерел права, учений вважає судовий прецедент формою права, у якій концентруються судові норми, які містять загальнообов'язкові норми права і являють собою конкретний судовий правовий акт. Судова практика таких ознак не має. Вона, по-перше, відображає процес (динамічний аспект) або результат юрисдикційної діяльності (статичний аспект) судових органів. По-друге, це завжди показник діяльності суддів (правозастосування, правотворчості, тлумачення права). Для позначення форми права застосовується поняття «судовий прецедент». Судова практика може виступити тільки джерелом права [18, с. 165–166].

М. Козюбра зазначає, що судова практика як джерело права, за деякими винятками, на відміну від прецеденту, не має ознаки «зразка» для вирішення аналогічної справи. Судова практика формується на підставі традиції застосування вже існуючих норм права, виробляє водночас прийоми, способи вирішення юридичних справ, на які можуть або повинні орієнтуватися як судді, так і учасники судового процесу [2, с. 163]. Тобто судова практика не створює нову норму права, правило поведінки, на відміну від судового прецеденту, що є суттєвою відмінністю та розмежовує дані поняття [10, с. 121].

Судову практику О. Скаун відносить до допоміжного джерела права романо-германського типу. Учена зазначає, що відповідно до чинної доктрини права (правові норми ухвалюються парламентом і уповноваженими ним органами) судовій практиці не відведена роль джерела права. Проте об'єктивно спостерігається явне зростання ролі судового прецеденту у правотворчій діяльності держави, чому сприяють: 1) недосконалість законодавства (суперечності і прогалини в ньому); 2) піднесення «третьої влади» – судової, що дозволило суддям розробляти принципові рішення, уточнювати положення закону таким чином, що народжуються нові норми, так звані правоположення судової практики. Вони в основному є результатом діяльності суддів касаційних судів як вищих судових інстанцій [19].

Л. Матвєєва визначає, що необхідність визнання судової практики як джерела права зумовлена наявністю трьох її вимірів. Судова практика виступає як: 1) узагальнення судових рішень за групою конкретних подібних спорів; 2) як інтерпретаційна діяльність; 3) як принаймні прототип прецедентного права. Отже, у правовій системі України судова практика відіграє факультативно-орієнтувальну роль у процесі правового регулювання. Нині існують вагомі підстави вважати, що роль судової практики значно збільшилась і вийшла за межі факультативно-орієнтувальної функції [20, с. 184].

Ще більшого значення судова практика набуває з ухваленням Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» № 3477–IV від 23 лютого 2006 р. (далі – Закон № 3477–IV). Так, відповідно до ст. 17 Закону № 3477–IV, суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини як джерело права. Це є унікальним прикладом окремого правового феномену, спроби запровадити своєрідний судовий прецедент в умови романо-германської правової сім'ї через судову практику.

Такому «засвоєнню і використанню прецедентного права в Україні сприяє європейське право, яке формується як органічний «сплав» англо-американської і континентальної правових систем» [21, с. 73].

Водночас, відповідно до Висновку № 20 Консультативної ради європейських суддів «Про роль судів у забезпеченні єдності застосування закону», у якому зазначається важливість дотримання єдності судової практики, яка забезпечує єдине застосування саме закону, що є визначальним для досягнення принципу рівності перед законом. Окрім того, питання правової визначеності та передбачуваності є невід'ємною частиною верховенства права. Неодноразове ухвалення судових рішень, які суперечать одне одному,

може створити ситуацію юридичної невизначеності, що спричинить зменшення довіри до судової системи, тоді як ця довіра є важливим елементом держави, що керується принципом верховенства права. Єдине застосування закону зумовлює довіру громадськості до судів, покращує громадську думку стосовно справедливості та правосуддя [13].

Отже, якщо розглядати судовий прецедент та судову практику в порівнянні з різними типами правових систем, то судовий прецедент та судова практика не підлягають ототожненню, незважаючи на їх тісний взаємозв'язок. Так, судовий прецедент є джерелом і формою права, зразком для вирішення аналогічної справи, створює нову норму права. Судова практика є джерелом права, проте не набуває офіційної норми права, яка повинна мати зовнішню форму вираження та бути загальнообов'язковою, мати загальний характер, як, наприклад, нормативно-правовий акт у романо-германській правовій сім'ї чи судовий прецедент в англо-американській, що виступають у зазначених типах (сім'ях) правових систем відповідно формою та належним джерелом права. Такі висновки важливі для продовження дослідження в напрямі можливості застосування судового прецеденту як джерела та форми права у правовій системі України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анакіна Т. Судовий прецедент у праві Європейського Союзу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2008. 21 с.
2. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. Козюбри. Київ : Ваіте, 2015. 392 с.
3. Новітнє вчення про тлумачення правових актів / В. Ротань та ін. ; відп. ред. В. Ротань. Харків, 2013. 752 с.
4. Бостан Л., Бостан С. Історія держави і права зарубіжних країн : навчальний посібник. Запоріжжя : КСК-Альянс, 2014. 448 с.
5. Вербицький Д. Теоретико-правові аспекти формування прецедентного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 12–15.
6. Сухарев А. Большой юридический словарь. 3-е изд., доп. и перераб. Москва, 2007. 858 с.
7. Ніколенко Л. Щодо визначення судового прецеденту в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 27. Т. 2. С. 11–15.
8. Кізлова О. Загальні питання адаптації національного цивільного законодавства до права ЄС та застосування категорії «прецедент» при формуванні національного цивільного законодавства. *Часопис цивілістики*. 2016. Вип. 20. С. 151–156.
9. Попов Ю. Прецедентне право у контексті загальнообов'язковості судових рішень та українські перспективи. *Форум права*. 2010. № 3. С. 351–363. URL: [file:///C:/Users/roman/Downloads/FP_index.htm_2010_3_51%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/roman/Downloads/FP_index.htm_2010_3_51%20(2).pdf) (дата звернення: 03.05.2020).
10. Петрова Н., Курило О. Порівняльний аспект застосування судового прецеденту. *Актуальні питання розвитку та взаємодії публічного та приватного права* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Львів, 20–21 березня 2020 р. 152 с. С. 119–122.
11. Квятковська Б. Особливості судового прецеденту в англо-саксонській та романо-германській правових сім'ях (порівняльний аналіз). *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2013_1_3 (дата звернення: 25.06.2020).
12. Суддя ВС Дмитро Гудима про український прецедент у судовій практиці. *Протокол* : юридичний інтернет-ресурс. URL: https://protocol.ua/ru/suddya_vs_dmitro_gudima_pro_ukrainskiy_pretsedent_u_sudoviy_praktitsi/ (дата звернення: 25.06.2020).
13. Opinion № 20 (2017) of the consultative council of european judges (CCJE) the role of courts with respect to the uniform application of the law. Strasbourg, 10 November 2017. URL: <https://rm.coe.int/opinion-ccje-en-20/16809c5aa5> (дата звернення: 25.06.2020).
14. Юридичний словник-довідник / за ред. Ю. Шемчушенка. Київ : Феміда, 1996. 696 с.
15. Чубоха Н. Співвідношення категорій «форма» та «джерело» права. *Історико-правовий часопис*. 2018. Розділ III. Актуальні проблеми цивілістики. № 2 (12). С. 105–110.
16. Тополь Ю. Джерело та форма права: поняття, зміст, проблема співвідношення. *Університетські наукові записки*. 2012. № 1. С. 145–151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2012_1_18 (дата звернення: 14.04.2020).
17. Спасибо-Фатеева И. Некоторые подходы к понятию источников права: в порядке постановки проблемы. *Проблеми законності* : республіканський міжвідомчий науковий збірник. Харків, 2000. Вип. 42. С. 49–54.
18. Завидняк В. Співвідношення понять «судовий прецедент» і «судова практика». *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 4–5 (8–9). С. 162–166.
19. Скакун О. Теорія держави і права : підручник. Харків, 2001. С. 656. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-1773.html> (дата звернення: 14.04.2020).
20. Матвеева Л. Правотворча функція судової влади в Україні: аналіз концептуальних підходів. *Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку* : матеріали XXV Міжнародної історико-правової конференції, 16–18 вересня 2011 р., м. Саки. Київ ; Сімферополь : СМД, 2011. Ч. 1. С. 182–188.
21. Скакун О. Правова система України на правовій карті світу. *Наукові доповіді Інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України*. Харків : Еспада, 2004. 96 с.